

DOI 10.37491/UNZ.75-76.14
УДК 347.658

Марина БОРИСЛАВСЬКА¹

ПРАВОВІ ТА ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ НАБУТТЯ (СПАДКУВАННЯ) МАЙНА ПОМЕРЛОЇ ОСОБИ ПУБЛІЧНО-ПРАВОВИМИ УТВОРЕННЯМИ

Досліджено особливості участі в цивільних правовідносинах таких публічно-правових утворень, як держава та територіальна громада. Встановлено, що поряд з юридичними особами публічного права вони у ч. 2 ст. 2 Цивільного кодексу України відносяться до суб'єктів публічного права. Повноцінне визначення статусу публічно-правових утворень у приватному праві залишається проблематичним, що пов'язано із подвійним статусом цих суб'єктів — як учасників публічних та приватних відносин. Встановлено, що незважаючи на те, що держава та територіальні громади, насамперед, є суб'єктами публічного права, вони беруть участь у цивільних відносинах із врахуванням ознак цих відносин, визначених у Цивільному кодексі України. Віднесення публічно-правових утворень до особливих суб'єктів зумовлює те, що її участь у цивільних відносинах здійснюється через органи державної влади та інших суб'єктів, що є юридичними особами; не виключається представництво їхніх інтересів фізичними особами. Підтверджено, що, цивільна право- та дієздатність публічно-правових утворень зводиться до дієздатності органів, які діють у їхніх інтересах. Набуття правосуб'єктності публічно-правовими утвореннями здійснюється переважно за нормами

¹ кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу,
Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова,
civil@univer.km.ua,
<https://orcid.org/0000-0001-9389-2914>.

конституційного та адміністративного права. З'ясовано, що за своїм обсягом цивільна правоздатність публічно-правових утворень є обмеженою. На підставі аналізу актів законодавства про спадкування за радянський та сучасний період встановлено, що чинне законодавство передбачає максимальне відсторонення публічно-правових утворень від сфери приватного права. Це виявляється і у спадкових відносинах. Публічно-правові утворення можуть набути право власності на майно померлого, якщо: 1) на їхню користь складено заповіт; 2) якщо неуспадковане майно за рішенням суду визнано відумерлим та переходить у власність територіальної громади. Підтверджено, що, за українським законодавством, перехід виморочного майна в комунальну власність не визнається спадкуванням. Окремо слід наголосити на тому, що до набуття чинності Цивільним кодексом України 2003 року відумерле (неуспадковане) майно в Україні спадкувалося державою, зараз — територіальними громадами.

Ключові слова: публічно-правові утворення, обмежена дієздатність, спадщина, майно померлого, визнання спадщини відумерлою.

Як стверджують науковці, держава та територіальні громади (далі — ТГ) беруть активну участь у цивільних правовідносинах [1, с. 20]. Водночас у теорії та практиці сучасного приватного права залишається проблематичним питання повноцінного визначення статусу цих публічно-правових утворень. Питання участі держави та ТГ у відносинах щодо спадкового майна тією чи іншою мірою досліджувалися в наукових роботах А. К. Бейна, Ю. М. Дзери, Р. Ф. Гонгало, О. М. Клименка, Д. В. Кушнерука, Р. Б. Логвіна, А. Б. Моїсєєва, Р. Панькевича, О. П. Печеного, І. В. Спасибо-Фатєєвої. Проте існує низка невирішених проблем щодо участі ППУ у визначенні долі майна померлого, що й зумовило проведення цього дослідження.

Специфічність становища держави та ТГ у цивільних відносинах зумовлена подвійним статусом цих суб'єктів — як учасників публічних відносин (основне завдання) та приватних відносин (не основне, але невід'ємне завдання). Така особливість (подвійний статус) не властива жодним іншим учасникам цивільних відносин. Недарма увесь масив «учасників цивільних відносин» у ст. 2 ЦК України поділено на дві категорії: «осіб» та «суб'єктів публічного права» [2, с. 23], серед яких у доктринальній літературі виділяють і публічно-правові утворення.

Аналіз поняття «суб'єкт публічного права», проведений у наукових роботах, та відсутність законодавчого визначення цієї категорії дозволяє підсумувати, що воно трактується досить широко, зокрема до нього включаються й такі учасники, як «юридичні особи публічного права». Перелік учасників цивільних відносин, якими є суб'єкти публічного права, наведений у ч. 2 ст. 2 ЦК України, дає підстави для висновку, що держава Україна та територіальні громади (ТГ) перебувають у статусі особливих учасників цивільних відносин, які не є ані особою, ані юридичною особою в розумінні ч. 1 ст. 2 та інших норм ЦК України. Враховуючи це, та те, що

метою цього дослідження є держава та ТГ України, правові й історичні передумови їхньої участі у спадкуванні чи набутті майна померлої особи, для їх іменування доречним є використання універсального терміна «публічно-правові утворення» (ППУ). До таких суб'єктів згідно з ЦК України належить держава Україна, Автономна Республіка Крим, ТГ, іноземні держави. Проте це дослідження присвячене участі у спадкуванні виключно держави Україна та ТГ [2, с. 301].

Правовий статус ППУ, насамперед, визначається спеціальною функцією, що впливає із їхньої участі в політичній системі суспільства. Звичайно, що в межах політичної системи правовий статус держави та ТГ істотно відрізняється, оскільки остання реалізує місцеве самоврядування, а держава здійснює загальнодержавну політику [3].

Незважаючи на те, що держава та ТГ, насамперед, є суб'єктами публічного права, вони беруть участь у цивільних відносинах із врахуванням ознак цих відносин, визначених у ЦК України, зокрема: юридичної рівності учасників, їхньої майнової самостійності та вільного волевиявлення (ч. 1 ст. 1, ч. 1 ст. 167, ч. 1 ст. 168, ч. 1 ст. 169) [2, с. 301].

Вступаючи у приватноправові відносини на рівних засадах поряд з іншими учасниками таких відносин (ст.ст. 1, 2 ЦК України), держава, звичайно, ані на секунду не втрачає свої владні повноваження. Отже, вона постійно є носієм одночасно двох видів правосуб'єктності – публічної та приватної (цивільно-правової) [3, с. 68, 70]. Наділення держави приватною правосуб'єктністю є єдиною можливістю для неї брати участь у цивільних відносинах. Причому цей статус державою не може бути використаний у жодних інших відносинах, окрім цивільних [4, с. 95–96].

Слід зробити застереження, що участь у цивільних відносинах усіх ППУ як суб'єктів цивільного права здійснюється за приблизно однаковими підходами [1, с. 20–25]. Отже, всі вони для участі в майнових відносинах повинні бути наділені відповідним обсягом правосуб'єктності, який включає право- та дієздатність. Загалом, правоздатність держави та інших ППУ зазвичай називають цільовою [5, с. 175], чи спеціальною [2, с. 38], оскільки кожне з них може набувати лише ті права та обов'язки, які спрямовані на здійснення інтересів усього суспільства чи певного регіону (тобто визначається метою їх існування та відповідним законодавством).

Звичайно, що в цьому сенсі може постати питання про тлумачення поняття «державні інтереси» чи «інтереси ТГ». Категорія «державний інтерес» є оціночною, проте основою для тлумачення її змісту може бути рішення Конституційного Суду України від 8 квітня 1999 р. у справі № 1-1/99 (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді) [6]. Відповідно до нього державні інтереси передбачаються нормами Конституції України, а також інших нормативно-правових актів та є такими, що відрізняються від інтересів будь-яких інших учасників суспільних відносин. Державні інтереси визначаються потребою у здійсненні загальнодержавних (зокрема політичних, економічних, соціальних тощо) дій чи програм, які розраховані на захист суверенітету, територіальної цілісності, державного кордону України, а також гарантування державної, економічної, інформаційної та екологічної без-

пеки, охорону землі, захист прав всіх суб'єктів прав власності та суб'єктів господарювання та на інші подібні завдання (абз. 2 п. 3) [6]. ТГ є сукупністю фізичних осіб, об'єднаних фактом проживання в межах певного населеного пункту, або добровільне об'єднання жителів декількох населених пунктів, які мають єдиний адміністративний центр. ТГ за чинним ЦК України слід визнавати суб'єктами публічного права, які не є юридичними особами, однак мають право на участь у цивільних відносинах відповідно до прямої вказівки закону [2, с. 38]. Інтереси різних ТГ, звичайно, не є тотожними, визначаються особливістю певного регіону, відповідним законодавством та рішеннями органів місцевого самоврядування (МС). Так, у рішенні Конституційного Суду України № 7-рп/2009 вказано, що органи МС є представницькими органами, через які ТГ здійснює право вирішувати питання місцевого значення (тобто ті, що пов'язуються насамперед із життєдіяльністю ТГ та перелік яких передбачено у Конституції і законах України) (п. 3) [7].

Віднесення держави до особливих суб'єктів держави зумовлює те, що переважно випадків її участь у цивільних відносинах здійснюється через органи державної влади та інших суб'єктів, що є юридичними особами. Такий висновок випливає зі ст. 167 ЦК України, яка передбачає такі форми участі держави в цивільних відносинах, як створення юридичних осіб публічного права (ч. 2 ст. 167 ЦК України) та створення юридичних осіб приватного права; і участь держави в діяльності цих осіб (ч. 3 ст. 167 ЦК України) [2, с. 35–36].

Слід зазначити, що жодних положень у ЦК України щодо виникнення, припинення чи обсягу правоздатності ППУ немає (на відміну від право- та дієздатності фізичних та юридичних осіб), фактично це відсилає до інших нормативно-правових актів, які врегульовують ці питання. Тим більше, що ППУ набувають правосуб'єктність за нормами інших галузей права (насамперед, конституційного та адміністративного) [2, с. 23]. На відміну від цивільного законодавства окремих зарубіжних країн, в Україні ППУ не визнані юридичними особами публічного права, і навіть у субсидіарному порядку норми щодо юридичних осіб до ППУ застосовуватись не можуть. Хоча це питання в юридичній літературі досі залишається дискусійним.

Проте, оцінюючи правоздатність держави та ТГ у цивільних правовідносинах, слід виходити із ч. 2 ст. 19 Конституції України, за якою органи державної влади та органи МС, їхні посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, у межах повноважень і в спосіб, передбачених Конституцією і законами України [8].

Звичайно, що ні публічне, ні приватне законодавство не визначає обсяг цивільної право- та дієздатності держави та ТГ. Вони беруть участь у цивільних відносинах фактично через органи МС та інших осіб, яким надано повноваження діяти в інтересах держави та ТГ. Таким чином, цивільна право- та дієздатність держави та ТГ розкривається через визначення дієздатності цих суб'єктів та інших осіб, які виступають в інтересах ППУ [2, с. 38]. Це твердження, а особливо зміст наведеної ч. 2 ст. 19 Конституції України, дозволяють підсумувати, що за своїм обсягом циві-

льна правоздатність ППУ є обмеженою. Не можна стверджувати про вид такої обмеженої правоздатності (спеціальна чи цільова), оскільки тлумачення жодної із них у законодавстві відсутнє та базується лише на теоретичних висловлюваннях. Водночас однозначно не можна погодитись із припущенням, що за умови прийняття та реєстрації Статуту ТГ він може передбачати універсальну цивільну дієздатність такої ТГ [2, с. 38]. О. О. Первомайський пояснює наведений висновок тим, що чинне законодавство не містить заборони для цього [2, с. 38]. Проте це не так: ст. 19 Конституції України встановлює інше. Для органів державної влади та органів МС, їхніх посадових осіб це зводиться до принципу: можна робити лише те, що дозволене законом.

Таким чином, у ЦК України йдеться лише про реалізацію дієздатності ППУ (тобто про органи, які уповноважені діяти від їхнього імені).

Аналіз змісту ст.ст. 170–172 ЦК України, інших актів законодавства дозволяє встановити, що під органами влади, через які діють у цивільних відносинах держава Україна та ТГ, є саме відповідні органи влади. Такими (тобто відповідними) органами для держави є лише органи державної влади, що діють відповідно до передбаченої компетенції, для ТГ — органи МС. З аналізу положень ст.ст. 167–169 ЦК України виходить, що держава Україна та ТГ мають повноваження на створення органів влади, які мають статус юридичної особи публічного права [2, с. 304]. Водночас згідно зі ст. 173 ЦК України держава Україна може брати участь у цивільних відносинах й через інші органи (зокрема органи МС), які в такому разі розглядаються як представники держави Україна, а представниками всіх ППУ можуть виступати також фізичні та юридичні особи, що, найімовірніше, діють на договірній підставі. Слід враховувати, що оскільки органи державної влади як юридичні особи мають власну цивільну право- та дієздатність, необхідно розмежовувати їхню діяльність як учасників цивільних відносин, коли вони діють від імені держави Україна та їхню діяльність від власного імені [2, с. 308].

Слід також враховувати, що держава Україна має достатньо розгалужену систему органів державної влади (центральної та місцевих), інших суб'єктів, через які переважно і відбувається участь держави в цивільних відносинах [2, с. 36].

Таким чином, загальна норма ЦК України (ч. 2 ст. 2) визнає державу, Автономну Республіку Крим, ТГ, іноземні держави та інших суб'єктів публічного права учасниками цивільних правовідносин. Ця норма виступає передумовою участі ППУ поряд з іншими суб'єктами і у спадкових правовідносинах чи у відносинах щодо визначення долі майна померлої особи. Водночас слід погодитись з висновком, що сучасне цивільне законодавство передбачає максимальне відсторонення держави та інших ППУ від сфери приватного права [9, с. 96]. Це виявляється і у спадкових відносинах, участь у яких ППУ можна визначити як мінімально можливою. Тобто на сьогодні держава втратила історично властивий їй статус головного (переважного) набувача майна спадкодавця. Такий підхід протягом багатьох років (фактично весь радянський період, хоча й різною мірою) був основною особливістю участі держави у спадкових правовідносинах.

Так, до набуття чинності ЦК України 2003 року майно, яке не було успадковане спадкоємцями спадкодавця, передавалося у власність держави.

Існування подібного статусу держави у спадкових правовідносинах було започатковано нормами, закріпленими в Декреті ВЦВК від 27 квітня 1918 р. «Про скасування спадкування» [10]. На території України діяв фактично аналогічний Декрет від 11 березня 1919 р. «Про скасування спадкування» [11]. Прийняття зазначених Декретів стало наслідком революційних подій 1917 р. та намаганням обмежити право приватної власності [12, с. 34; 13, с. 88]. Також ці Декрети були спрямовані на скасування спадкування як форми переходу власності, а також створили джерело соціального забезпечення для непрацевдатних осіб, які утримувалися спадкодавцем [14, с. 12].

Зазначені нормативні акти скасували спадкування фізичних осіб, а належне їм майно після їхньої смерті переходило у власність держави. Непрацевдатні родичі померлого, які не мали прожиткового мінімуму, отримували від держави утримання із майна, яке залишилося після смерті їхнього утриманця. У ст. 9 зазначеного Декрету було передбачено, що якщо майно померлого не перевищує 10 тис. карбованців та складається із садиби, домашньої обстановки та засобів виробництва трудового господарства в місті або селі, то воно переходить у безпосереднє керування, управління та розпорядження іншого з подружжя та вказаних у Декреті родичів [10]. Водночас будь-яке майно померлого, крім вказаного у ст. 9, надходить у завідування місцевої Ради, яка передає його в управління установ, що відають на місцях відповідним майном держави, за останнім місцем проживання померлого чи місцем знаходження майна [10].

Слід визнати, що ідею повної відмови від спадкування за цими правовими актами провести не вдалося. Проте, безсумнівно, що Декрет значно обмежив можливість переходу майна до потенційних спадкоємців та звузив функції спадкування до соціально-забезпечувальних. Втім, практичне значення Декрету науковці оцінюють як невелике, оскільки власників цінного майна позбавили їхньої власності внаслідок націоналізації і без відміни спадкування, а люди, які і до цього не володіли цінним майном, цікавим державі, й після смерті одного із членів сім'ї продовжували володіти та користуватися його предметами побуту [15, с. 521], оскільки це майно особливої цінності не становило та фактично й не було потрібне новоствореній радянській державі. Зазначене дозволяє підтвердити, що зазначений Декрет надавав державі центральне місце у системі суб'єктів спадкових правовідносин [16]. По суті, зазначені Декрети поклали початок формування нової концепції сприйняття держави як спадкоємця².

² Попереднє, дореволюційне (до революції 1917 р.), спадкове законодавство було кардинально іншим: по-перше, майно могло бути визнане виморочним (вдимерлим), якщо у спадкодавця не залишилося жодного родича як з низхідних, так із побічних ліній родства, або єдиноутробних братів та сестер і потомства від них (отже, максимально створювалися умови, за яких спадкове майно могло бути успадковане родичами); по-друге, спадщина могла бути визнана відумерлою лише через 10 років (навіть не з часу її відкриття), а з часу останнього друкування у відомостях виклику про явку для отримання спадщини (ст. 1162 Зводу законів цивільних Російської імперії) [18].

Подібний підхід, коли держава мала пріоритет у заволодінні спадковим майном, був продовженням тогочасної практики націоналізації найбільш цінного майна (зокрема всього нерухомого).

Г. І. Жаркова у своїх наукових дослідженнях поставила питання про те, чому акта законодавства про скасування спадкування не було серед перших декретів, прийнятих одразу після Жовтневої соціалістичної революції 1917 р. До 27 квітня 1918 р. право спадкування регулювалося ще старими (дореволюційними) законами, оскільки після зміни влади вони автоматично не втратили своєї юридичної сили [17, с. 26–28]. Науковець дає таку відповідь на зазначене питання: лише із весни 1918 р. починається масштабна націоналізація цілих галузей промисловості, які до того залишалися у власності приватних власників, хоча й під контролем робочо-селянського уряду. Здебільшого націоналізація промисловості завершилася вже в червні 1918 р., а в приватній власності залишилися лише невеликі та незначна кількість середніх підприємств [17, с. 28]. І саме з цього моменту радянська влада шляхом скасування спадкування намагається максимально забезпечити примноження державної власності та обмежити власність приватну.

На території України Декрет «Про скасування спадкування» діяв без будь-яких змін до 1 лютого 1923 р., тобто до набрання чинності Цивільним кодексом УРСР, затвердженого постановою ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. (дала — ЦК УРСР 1922 р.) [19]. Не можна погодитися з висновком Р. Б. Логвіна, що наступні нормативні акти щодо спадкування розроблялися законодавцем лише в межах сформованої у 1918 р. тенденції розвитку спадкового права, та відповідно норми спадкового права, що містяться в ЦК УСРР 1922 р. та Цивільного кодексу УСРР 1963 р. (ЦК УСРР 1963 р.), зберігали за державою роль основного набувача спадкового майна [16]. Так, у цей період основною та панівною (майже єдиною) формою власності залишалася державна (соціалістична) власність, сформована, насамперед, шляхом націоналізації усього цінного майна. Проте після смерті особи пріоритет у заволодінні її майном належав уже не державі. Держава могла набути його лише за умови, що майно не було успадковане спадкоємцями спадкодавця. Так, подальший розвиток спадкового права (як у радянський, так і у пострадянський період) свідчить про поступову відмову від жорстких обмежень у сфері спадкування, що встановлювалися у перші роки радянської влади. Відбувається розширення кола спадкоємців за законом, закріплюється принцип свободи заповіту, збільшується коло майна, яке може переходити у спадщину. З історії спадкового права в післяжовтневий період можна зробити висновок, що не слід передбачати в законодавстві правила та ідеї, що суперечать природі людини, — зрештою, вони все одно не приживуться [15, с. 521]. Таким чином, ЦК УРСР 1922 р. фактично усунув обмеження вільного розпорядження приватною власністю у порядку спадкування, встановлені Декретом від 27 квітня 1918 р.

ЦК УРСР 1922 р. був прийнятий в умовах запровадження нової економічної політики (НЕПу), що сприяло послабленню тиску держави в багатьох сферах. Такий правовий акт є наочним показником зміни став-

лення держави до спадкування. Дозволялося спадкування як за законом, так і за заповітом. Спадкоємцями як за законом, так і за заповітом могли бути прямі низхідні родичі померлого (діти, онуки, правнуки); інший з подружжя; непрацездатні та незаможні особи, які фактично перебували на повному утриманні померлого не менше 1 року до його смерті [20, с. 17].

За ст. 433 ЦК УРСР 1922 р., спадкове майно могло перейти до держави як *виморочне*, тобто як майно, яке після смерті власника не було прийняте ніким із спадкоємців [19]. Слід зазначити, що в подальшому у вітчизняному цивільному законодавстві термін «вдумерла спадщина» до прийняття ЦК України 2003 р. не вживався.

Процес удосконалення спадкового права, врегульованого ЦК УРСР 1922 р., продовжувався до 1948 р. та відображав, за справедливим зауваженням С. С. Алексеєва, загальні тенденції розвитку радянського суспільства [21, с. 9]. Аналіз законодавства, проведений О. В. Нікіфоровим [12, с. 36–37], дозволяє встановити, що в період з 1926 по 1945 р. були зняті деякі обмеження прав спадкодавця, зокрема було розширено коло осіб, які можуть успадковувати майно та надано право заповідати майно державі та її органам, державним установам та підприємствам, партійним, професійним і іншим громадським організаціям (постанова ЦВК та РНК РСФСР від 6 квітня 1928 р.). Водночас проблема вдумерлого майна загострилася у роки Великої Вітчизняної війни. Оскільки внаслідок загибелі значної частини населення обсяг такого майна значно зріс, законодавець на це відповідно відреагував. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 червня 1945 р. «Про зміну Цивільного кодексу Української РСР» вніс зміни до ст. 433 ЦК РРФСР, створивши інститут збільшення спадкових часток. Тим самим скорочувалася кількість випадків, коли майно переходило до держави як виморочної. Відповідно тогочасним законодавством передбачалося лише три випадки, коли майно могло бути визнано вдумерлим: неявка спадкоємців у встановлений строк; відмова спадкоємців від прийняття спадщини; позбавлення заповідачем всіх спадкоємців права спадкування [13, с. 88–92].

8 грудня 1961 р. Верховна Рада СРСР затвердила Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік [22] (Основи), які набули чинності з 1 травня 1962 р. У Основах було закріплено основні принципові положення спадкового права (ст.ст. 117–121), які були конкретизовані у нових цивільних кодексах союзних республік, зокрема і в ЦК УРСР, прийнятого 18 липня 1963 р. [23]. Було встановлено дві черги спадкоємців за законом. Союзні республіки мали право продовжити перелік черг, але більшість з них (у тому числі УРСР) цим правом не скористалися [24, с. 10].

Так, ч. 3 ст. 117 Основ, зміст якої був повторений у ст. 555 «Перехід спадщини до держави» ЦК УРСР 1963 р., було зазначено, що спадкове майно за правом спадкування переходить до держави, якщо:

- 1) спадкодавець заповів державі усе своє майно або його частину; у спадкодавця немає спадкоємців ані за законом, ані за заповітом;
- 2) усі спадкоємці відмовилися від спадщини;

- 3) усі спадкоємці позбавлені права спадкування;
- 4) жоден зі спадкоємців не прийняв спадщини.

Усі ці випадки називалися спадкуванням державою. І в усіх зазначених випадках (окрім того, коли на користь держави був складений заповіт) фактично держава була спадкоємцем за законом «третьої» та останньої черги, незважаючи на те, що такий термін у ЦК УРСР 1963 р. не вживався [25, с. 32]. З. В. Ромовська таким чином пояснює ідеологічне підґрунтя зазначеної норми: законодавство як спадкоємців за законом передбачало лише найближчих осіб; визнання як спадкоємців більш далеких родичів суперечило б державній політиці щодо боротьби із нетрудовими доходами (на рівні законодавства основним джерелом існування передбачалася трудова діяльність, закріплювався обов'язок працювати); і, зрештою, за неписаним правилом передбачалося, що саме соціалістична держава могла використати майно померлого найкращим чином, тобто заради суспільної користі [25, с. 32].

Отже, ЦК УРСР 1963 р. не містив поняття «вимерочне» або «відумерле» майно, проте визначав підстави для спадкування державою [16]. Своєрідним було спадкування державою неприйнятого спадкоємцями майна: по-перше, вказаний порядок переходу спадкової маси мав на меті усунення безхазяйності спадкового майна; по-друге, перехід неуспадкованого майна здійснюється незалежно його від волі держави-спадкоємця: держава не мала права відмовитись від прийняття неуспадкованого майна [26, с. 5]; по-третє, такий перехід відбувався без рішення суду, оскільки відповідно до чинного на той час законодавства звернення до суду з цього питання не передбачалося [27].

Окрім того, держава могла спадкувати і за заповітом. Отже, обсяг спадкових можливостей держави був досить значним. Свідомство про право держави на спадщину видавалося в тому ж порядку, що і свідомство про право на спадщину фізичної особи, проте в жодному разі не раніше 6 місяців із дня відкриття спадщини. Якщо після переходу майна у власність держави з'являлися спадкоємці, які мали намір прийняти спадщину та суд продовжив їм строк для її прийняття, їм могло бути присуджено лише те спадкове майно, яке збереглося в органів держави в натурі або кошти, виручені від реалізації решти майна [28, с. 813].

Під час розробки ЦК України 2003 р. було взято за основу інше базове положення: за відсутності заповіту майно фізичної особи мало перейти до її родичів, отже, залишитися у сфері приватної власності. Саме тому у ЦК України ані державі, ані іншим ППУ (ні прямо, ні опосередковано) не надано права бути спадкоємцем за законом. На користь держави та ТГ може бути вчинено заповіт [25, с. 29]. На випадок, коли майно померлого не успадковано, з'явився правовий інститут відумерлої спадщини.

У ЦК України 2003 р. питання відумерлої спадщини регулюється окремою ст. 1277, згідно з якою спадщина визнається відумерлою тільки судом за зверненням органу МС та переходить у власність ТГ за місцем відкриття спадщини. Майно може бути визнаним відумерлим у таких випадках:

- 1) у разі відсутності спадкоємців за заповітом та за законом;

- 2) усунення їх від права на спадкування;
- 3) неприйняття ними спадщини;
- 4) за їхньої відмови від прийняття спадщини (ч. 1 ст. 1277 ЦК України).

Право територіальної громади на спадщину, визнану судом відумерлою, сконструйоване в ч. 1 ст. 1277 ЦК України одночасно і як обов'язок, оскільки за наявності встановлених у законі умов відповідний орган має обов'язок звернутися до суду із заявою про визнання спадщини відумерлою. Однак, за українським законодавством, перехід виморочного майна в комунальну власність не визнається спадкуванням, тобто норми ЦК України щодо спадкування до нього не застосовуються [9, с. 97]. Слід акцентувати увагу на тому, що до набуття чинності ЦК України 2003 р. відумерле (неуспадковане) майно в Україні спадкувалося державою, зараз — ТГ.

Таким чином, можна підсумувати, що кодифікація цивільного законодавства, яка призвела до прийняття ЦК України 2003 р., мала за мету максимальне відсторонення держави та інших ППУ від сфери приватного права. І це, насамперед, відобразилося на спадкових відносинах, для яких ППУ не можуть бути визнані суб'єктами, які є генетично близькими до померлого [9, с. 96].

Як відзначається в науковій літературі, останнім часом інститут відумерлого майна набуває все більшого соціального значення. Одним з виявів цього є захист прав кредиторів померлого громадянина, права вимоги яких повинні бути задоволені, незалежно від того, чи є належні спадкоємці та чи прийняли вони спадщину [29, с. 10].

Таким чином, у новітньому законодавстві чітко простежується тенденція зведення до мінімуму випадків переходу спадкового майна як відумерлого у власність ТГ. Проте виморочність майна все ж має місце. Так, за статистикою, у 2018 році суди першої інстанції розглянули 1 451 справу про відумерлість (із них заява задоволена у 777 випадках), у 2019 році — 1 189 справу про відумерлість (із них заява задоволена у 733 випадках) [30; 31]. Таким чином, такий правовий інститут є корисним, запобігає знищенню та розтаскуванню спадкового майна, створює можливості для держави використати його на користь суспільства. Не виняток, що серед такого майна може бути досить цінне майно як у майновому, так і в немайновому розумінні.

Отже, із проведеного дослідження можна зробити декілька важливих висновків:

1. ППУ є особливими суб'єктами цивільного права, можуть бути особливими спадкоємцями за законом. ТГ може набувати право власності на неуспадковане майно шляхом визнання його виморочним. Право- та дієздатність держави та ТГ зводиться до право- та дієздатності відповідних органів та осіб, уповноважених здійснювати повноваження ППУ у певній сфері відносин.

2. Правове регулювання набуття державою майна спадкодавців в історичному відношенні пройшло значний шлях, набуло найбільш цивілізованого вигляду.

3. Перехід відумерлого майна до ТГ не можна вважати спадкуванням, це є окрема підстава набуття права власності.

4. Законодавство максимально зменшило можливості ТГ щодо набуття відумерлого майна у власність (отже, не відповідно до волевиявлення спадкодавця). Таким чином, стверджується про незацікавленість ТГ в отриманні такого майна.

5. Доречним є прийняття спеціального закону чи підзаконного акта, який врегульовуватиме переходу відумерлого майна до ТГ.

У ньому слід передбачити поняття відумерлого майна; порядок переходу, оцінки та реалізації такого майна; механізм виплати боргів спадкодавця за рахунок відумерлого майна тощо.

Список використаних джерел

1. *Панькевич Р.* Майнові права та інтереси держави і територіальних громад: цивільно-правові аспекти. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 7. С. 20–25.
2. Цивільний кодекс України: Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців) / за ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Харків : ФО-П Колісник А. А., 2010. Т. 1: Загальні положення. 320 с.
3. *Дзера Ю. М.* Теоретико-правові підходи щодо участі держави у цивільних відносинах та її право суб'єктності. *Форум права.* 2010. № 1. С. 66–71. URL : <https://bit.ly/3fcngcs>.
4. *Спасибо-Фатеева І. В.* Деякі проблеми, пов'язані з участю держави Україна в цивільно-правових відносинах. *Вісник Академії правових наук України.* 2006. № 4 (47). С. 96–107.
5. *Борденюк В. В.* Деякі підходи до визначення сутності цивільної правоздатності територіальних громад. *Держава і право. Юридичні і політичні науки.* 2014. Вип. 66. С. 173–182.
6. Рішення Конституційного Суду України від 08.04.1999 р. у справі № 1-1/99 за конституційними поданнями Вищого арбітражного суду України та Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень статті 2 Арбітражного процесуального кодексу України (справа про представництво прокуратурою України інтересів держави в арбітражному суді). *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://bit.ly/31gsEmM>.
7. Рішення Конституційного Суду України від 16.04.2009 р. № 7-рп/2009 у справі за конституційним поданням Харківської міської ради щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 19, статті 144 Конституції України, статті 25, частини чотирнадцятої статті 46, частин першої, десятої статті 59 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» (справа про скасування актів органів місцевого самоврядування). *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://bit.ly/39uqcO3>.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <http://bit.ly/2LXJAqz>.
9. *Печень О. П.* О субъектах наследственных правоотношений. *Известия ИГЭА.* 2013. № 4 (90). С. 93–97.
10. Об отмене наследования. Декрет ВЦИК от 27.04.1918 г. *Исторический факультет МГУ им. М. В. Ломоносова.* URL : <https://bit.ly/3smRH3f>.

11. Про скасування спадкування. Декрет РНК Української РСР від 11.03.1919 р. *Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України*. 1919. № 24. Ст. 268.
12. *Никифоров А. В.* Правовое регулирование наследования по завещанию в Российской Федерации. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2004. 180 л.
13. *Демичев А. А.* Проблемы наследования выморочного имущества в Российской Федерации. *Юридическая наука и практика: Вестник Нижегородской академии МВД России*. 2014. № 1 (25). С. 88–92.
14. *Заїка Ю. О., Рябоконь Є. О.* Спадкове право / за ред. О. В. Дзери. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 240 с.
15. Гражданское право / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Изд. 3-е. Москва : ПБОЮЛ Л. В. Рожников, 2001. Том 3. 632 с.
16. *Логвин Р. Б.* Государство как субъект наследственного права. *Законность и правопорядок в современном обществе*. 2016. № 30. С. 13–16.
17. *Жаркова Г. И.* Правовое регулирование наследования по завещанию в Российской Федерации. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2004. 180 л.
18. Звід законів цивільних Російської Імперії 1832 року (видання 1914 року). *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях* / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. Т. 2. С. 9–238.
19. Цивільний кодекс УРСР. Затв. постановою ЦВК УСРР від 16.12.1922 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях* / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. Т. 2. С. 679–733.
20. *Кравчук А. Г.* Правовая судьба наследственного имущества. Дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2003. 194 л.
21. *Алексеев С. С.* Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва : НОРМА, 2001. 748 с.
22. Основи цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік від 8 грудня 1961 р. *Кодифікація цивільного законодавства на українських землях* / за ред. Р. О. Стефанчука та М. О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. Т. 2. С. 735–772.
23. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. № 1540–VI. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL : <https://bit.ly/3lZqxxf>.
24. *Ромовська З. В.* Заповідач може винагородити або відлучити спадкоємця. *Нотар*. 2001. № 5. С. 8–11.
25. *Ромовська З. В.* Українське цивільне право. Спадкове право. Київ : Алерта; КНИ; ЦУЛ, 2009. 264 с.
26. *Рябоконь Є. О.* Спадкове правовідношення в цивільному праві. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2002. 15 с.
27. *Пушкаръов О.* Спадщина може перейти у державну власність, якщо вона відкрилася в період з 1 січня до 1 липня 2003 року. *Земельний вісник*. 2014. № 5. *Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського*. URL : <https://bit.ly/3vQ3V6C>.
28. Гражданский кодекс Украины (научно-практический комментарий) / Под общ. ред. Е. О. Харитонова. Харьков : Одиссей, 1999. 848 с.
29. *Панфило Е. А.* Институт выморочного имущества: проблема определения оптимального правопреемника. *Наследственное право*. 2012. № 3. С. 10–13.

30. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2018 рік. *Судова влада України*. URL : <https://bit.ly/3tQdFMh>.
31. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2019 рік. *Судова влада України*. URL : <https://bit.ly/2NO2oNd>.

Надійшла до редакції 03.12.2020

Maryna BORYSLAVSKA

Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law

Legal and Historical Prerequisites for the Transfer (Inheritance) of the Deceased Person Property to Public Legal Entities

The article studies the peculiarities of participation in civil relations of such public legal entities as the state and the territorial community. It is established that according to part 2 of Article 2 of the Civil Code of Ukraine, along with legal persons of public law, they are assigned to subjects of public law. Full determination of the status of public entities in private law remains problematic. This is due to the dual status of these entities: as participants in public and private relations. It is stated that despite the fact that the State and territorial communities are primarily subjects of public law, they take part in civil relations, taking into account the signs of these relations defined in the Civil Code of Ukraine. The classification of public legal entities as special entities leads to their participation in civil relations through state authorities and other entities that are legal persons; representation of their interests by physical persons is not excluded. It is confirmed that the civil legal capability and legal capacity of public legal entities is reduced to the legal capacity of bodies acting in their interests. The acquisition of legal personality by public legal entities is carried out mainly in accordance with the norms of constitutional and administrative law. It is determined that the civil legal capacity of public legal entities is limited in scope. On the basis of the analysis of acts of legislation on inheritance of the Soviet and modern period, it is established that the current legislation provides for the maximum removal of public legal entities from the field of private law. This is manifested in hereditary relationships. Public law entities may acquire ownership of the property of the deceased if: 1) a will is drawn up in their favor; 2) if the property was not inherited by the heirs and by decision of the court is recognized as fictitious and becomes the property of the territorial community. It is confirmed that under Ukrainian law the transfer of fictitious property to communal property is not recognized as inheritance. Separately, it should be noted that before the entry into force of the Civil Code of Ukraine of 2003, fictitious property in Ukraine was inherited by the state, now by territorial communities.

Keywords: *public legal entities, limited legal capacity, inheritance, property of the deceased, recognition of inheritance as fictitious.*